

19. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов / Н. А. Фатеева. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
 20. Шкляр В. Чорний Ворон. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 356 с.

УДК 82-14=161.2(477)“18”

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ЛІРО-ЕПОСІ М. КОСТОМАРОВА

Ягушкіна В. А., аспірант

Донецький національний університет

Стаття присвячена художній інтерпретації історичних подій у ліро-епічних творах М. Костомарова. Простежується засвоєння автором характерних для народних дум та історичних пісень художніх засобів.

Ключові слова: художня інтерпретація, дума, історична пісня, балада, поезика.

Ягушкіна В. А. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ В ЛИРО-ЭПОСЕ Н. КОСТОМАРОВА / Донецкий национальный университет, Украина.

Статья посвящена художественной интерпретации исторических событий в лиро-эпосе Н. Костомарова. Прослеживается использование автором характерных для народных дум и исторических песен художественных средств.

Ключевые слова: художественная интерпретация, дума, историческая песня, баллада, поэтика.

Yagushkina V. A. ARTISTIC INTERPRETATION OF HISTORICAL EVENTS IN THE N. KOSTOMAROV'S WORKS / Donetsk National University, Ukraine.

This article analyzes the artistic interpretation of historical events in the N. Kostomarov's lyric-epic. Author traces the assimilation of typical folk songs of dooms and historical artistic techniques.

Key words: artistic interpretation, thought, historical song, ballad, poetics.

М. Костомаров ще з університетських років цікавився історією українського народу. Він із захопленням слухав лекції професора Луніна, які справили на юнака значне враження: “Я полюбив історію більш за все, і з того часу із захватом вдався до читання і вивчення історичних книжок” [7, с. 443]. З першими зразками історичних пісень та дум він познайомився у збірниках М. Цертелєва “Досвід збирання давних малоросійських пісень”, М. Максимовича “Малоросійські пісні” та І. Срезневського “Запорозька старовина”. Своє почуття від прочитаного М. Костомаров подає в “Автобіографії”: “Мене вразила й захопила невідомість приналежності малоросійської народної поезії; я ніяк й не підозрював, щоб така витонченість, така глибина й свіжість почуття були в творах народу, стільки близького до мене й про яке я, як побачив, нічого не знав” [7, с. 448]. У творчості письменника художня інтерпретація історичних подій простежувалася в історико-героїчних баладах “Максим Перебийніс”, “Щира правда” та “Співець Митуса”.

Жанр літературної балади – один із провідних у творчості поетів-романтиків. Як різновид ліро-епосу, він привертав увагу письменників глибинним психологізмом, драматичними колізіями. О. Єремін, розглядаючи особливості літературного побутування цього жанру в ХІХ ст., зауважує, що “літературні балади віддзеркалювали історичні реалії через призму людських почуттів та переживань, авторське світорозуміння” [2, с. 12].

Засвоєння надбань народнопоетичної творчості М. Костомаровим відбувалося на рівні мотивів, образів, засобів. Художня інтерпретація має вторинну природу тому, що містить елементи наслідування попереднього, але в новій системі соціокультурних та історичних зв'язків. Ю. Ковалів виявляє в інтерпретаційних спробах три тенденції: об'єктивістську, суб'єктивістську і раціональну, яка “виходить з того, що значення літературного твору – це наслідок “діалогу” між текстом та реципієнтом” [8, с. 317]. У зв'язку з цим важливим постає осмислення діалогу М. М. Бахтіним. Твір (у розумінні дослідника) – це “ланка в ланцюгу мовленнєвого спілкування; як і репліка діалогу, він пов'язаний з іншими творами-висловленнями – і з тими, на які він відповідає, і з тими, які на нього відповідають” [1, с. 178], а “відповідь”, у свою чергу, передбачає акт розуміння, осмислення письменником попереднього досвіду.

М. Костомаров у ліро-епічних творах художньо інтерпретує маловідомі історичні постаті, що в літописах згадуються лише побіжно. У творчості письменник вдається до стилізації народних дум та історичних пісень. Його історико-героїчні балади зображують періоди, які ставали предметом його наукових зацікавлень: часи княжих міжусобиць, національно-визвольної боротьби під проводом

Б. Хмельницького. Дослідження художньої інтерпретації історичних подій у ліро-епосі М. Костомарова потребує врахування відмінності в тлумаченні історії літописними джерелами та народними піснями.

Незважаючи на численні зауваження науковців з приводу захоплення письменника історією та народними піснями, художня рецепція історичних подій у поезії М. Костомарова вивчена недостатньо. Варто зауважити, що в дискурсі костомаровознавства спостерігається акцентція на текстових параметрах із постійним зверненням до авторської біографії (С. Єфремов, М. Зеров, С. Шаблійовський, В. Смілянська, Ю. Пінчук та ін.), що призводило до свідомого звуження інтерпретаційних аспектів художнього твору. Так, Ю. Пінчук дає загальну характеристику поетичному доробку письменника: “Художні твори М. І. Костомарова збагатили українську літературу волелюбними мотивами й нотами громадського протесту. Це пов’язано із творами, уособленням яких є “Запорожская старина” Ізмаїла Срезневського” [13, с. 38]. Дослідник наголошує на історико-етнографічному спрямуванні творів письменника, проте не зупиняється на аналізі його поетичного доробку. Незначна увага приділяється ліро-епосу М. Костомарова і сучасними дослідниками, зокрема, Я. Козачок розглядає історичні зацікавлення письменника в межах осмислення української ідеї у творчості поетів-романтиків [2]. Спорадично осмислення історичних подій у поетичному доробку М. Костомарова торкаються С. Луняк [10] та В. Міхеєва [11]. Проте цей аспект потребує глибшого осмислення, адже в сучасному літературознавстві простежується тенденція до компаративного аналізу літературних творів та історичних джерел, на якій ґрунтуються дослідження В. Шевченка. Здійснюючи огляд останніх наукових праць у цій галузі, дослідник наголошує, що “зіставлення історичних художніх творів з історіографічними працями розширює й збагачує світоглядний комплекс, зокрема знання про минувшину, погляди на історію, її дослідження та вивчення, на шляхи і засоби використання історичного матеріалу в художній творчості й навпаки – художніх текстів у джерелознавчому й людинознавчому аспектах історичного процесу” [17, с. 257-258]. З урахуванням зазначених досліджень виявимо специфіку художньої інтерпретації історичних подій М. Костомаровим, простежимо засвоєння письменником поезики народних дум, історичних пісень, з’ясуємо особливості нарації у його творах.

Зацікавлення М. Костомарова народною творчістю позначилося на написанні історико-героїчного твору “Максим Перебийніс”. Прототипом головного героя постає відомий з історичних пісень та літописних джерел Максим Кривоніс – “черкаський полковник, сподвижник Б. Хмельницького, уславлений герой визвольної війни українського народу XVII ст.” [6, с. 506]. У сприйнятті народу це сміливий козак, що нищить “ляхів”: “Перебийніс водить немного – / Сімсот козаків з собою, / Рубає мечем голови з плечей, / А решту топить водою” [15, с. 104]. Характеристика головного персонажа в поезії М. Костомарова подібна до народнопісенної: “То наш Максим, неприятелям страх, / Завзятіший вкраїнський гайдамака, / Розносить лихо по чужих кутках: / Не милує ні жида, ні поляка” [6, с. 40]. У наведених описах спостерігається гіперболізація, притаманна історичним пісням. Письменник детально змальовує трагічні картини “помсти” українських козаків: “Там настає послідній страшний суд, / І розлілється вража кров річками. / Чи в панський замок налетять вони, / І стане панський замок – попелище: / В неволі ниють бідні пани, / А в їх країні – як на гробовищі” [6, с. 40-41]. Автор вдається до народнопісенних епітетів, порівнянь: “Де був город – попелище, / Де був замок – там кладбище; / Хто в пожару пана шкварить / І з пожару люльку палить?” [15, с. 151].

Автор вдається до заперечного паралелізму, зображуючи героя: “То не зараза та, що з пекла вигаса / І по світу зі смертю гуляє, <...> То наш Максим, неприятелям страх, / Завзятіший вкраїнський гайдамака” [6, с. 40]. Письменник не засуджує вчинків Максима Перебийніса, змальовує їх реалістично та деталізовано: “Не раз при матері він розбивав / Об стіну, сміючись, її дитину. / Господь ляхів за вчинки покарав / І уручив страшний свій меч Максиму” [6, с. 41]. Вчинки головного героя, на думку автора, правомірні, це кара за страждання українського народу, а тому вони угодні Богу.

У розв’язці М. Костомаров відходить від традицій історичної пісні, вводячи мотив чарування, притаманний баладам: “О ляшка, ляшка! Диман-чарівниця! / Нащо од нас Максима ти украла; / Нащо к собі його причаровала? / Максима ти не схочеш полюбити; / Максима ти схотіла загубити!” [6, с. 41]. Смерть народного улюбленця в історичній пісні зображується на полі бою: “Ой, як стала його головонька / А тулуба шукати, – / Не вгадали пани з ляхами, / Яким шляхом утікати / Ой, у Києві, у Санжарові, / В усі дзвони задзвонили, – / Ото ж пани, пани із ляхами / Перебийніса вбили” [15, с. 107]. В епілозі поезії М. Костомарова, як і в історичних піснях, відтворено плач “України” за народним героєм: “Ляхи сміються – плаче Україна: / Немає Максима, немає Максима” [6, с. 41].

Не лише події із народнопісенної пам’яті художньо інтерпретував у ліро-епічних творах М. Костомаров. В основу балади “Щира правда”, написаної ще у студентські роки, покладено події національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, зображені в “Історії Русів”. Проте в М. Костомарова центральними персонажами постають епізодичні герої із цього твору – хорунжий Харкевич та каштелян Вронський. В експозиції твору автор знайомить читача із головними героями, актуалізує морально-дидактичну проблематику, що призводить до драматичних подій: “Братоньку, що і святіше й дорожче тобі на сім світі? / Щира правда, коханий; ніколи її не зневажу. / А як мені, так

святіш королеві щирая вірність” [6, с. 46]. Як і в народних думках, простежується протистояння позитивного та негативного героїв. Їхнє світосприйняття різне, тому конфлікт у поезії ґрунтується на зіткненні їх переконань: Харкевич за “щирю правду”, рівність народів, Вронський за “щирю вірність польському королю”. Подібні думки передаються в думі про Богдана Хмельницького та Барабаша. На спроби Хмельницького порозумітися Барабаш відповідає: “Нащо нам з тобою кролевськы лысты удвох чытаты, <...> Чы не лучче нам из Ляхамы, / Мостывымы панами, / С упокоем хлиб-соль по вик вичный уживаты?” [16, с. 157]. У діалозі Хмельницького із Барабашем виявляється протистояння правди та вірності.

У літописі основною метою постає передача історичних фактів, подій, пов’язаних із народно-визвольною боротьбою: “[Б. Хмельницький – Я. В.] поспѣшаль съ корпусомъ своимъ къ Новгороду Сѣверскому <...> На пути встрѣтили его около Гремяча Хорунжий Новгородскаго повѣта, Фесько Харкевич <...> и рассказали ему о состояніи и числѣ войскъ Польскихъ, съ ихъ Шляхтою запершихся въ Новгородскомъ замкѣ, подъ начальствомъ Воеводы Сѣверскаго, Яна Вронскаго” [4, с. 77]. Виклад літопису точний, сухий, лаконічний. У віршах М. Костомарова простежується позиція автора, який вболіває про козацьке військо і засуджує дії поляків: “Слушна война запалала тоді на Україні: / Хмельницький з Потоцьким, Воля з налигою кріпко зчепились, і там, під Корсунем” [6, с. 46]. У двотомному збірнику народних дум, укладеному К. Грушевською, так змальовано поразку ляхів: “Бо на праву середу / Заняли козаки Ляховъ такъ якъ-бы череду. / Ой, которыхъ гнали до Прута, / Була дороженька барзо крута: / Которыхъ до Бузька, / Була дороженька барзо грузька” [16, с. 166]. У поезії М. Костомарова опис переможених ляхів подібний за тональністю з народними думками. Співець висміює страждання ворогів, аргументуючи їх безжальними вчинками, до яких вони вдавалися: “Ляхи розбиті втікали, а інші похляли голодні / Гинули в топкім багні, бо туляче життя волочили / Між татарвою в неволі: таківська була їм заплата / За те, що шури лупили з людей та пекли на залізі” [6, с. 46].

Змальовуючи загальне тло національно-визвольної боротьби, що точилася по всій Україні, письменник звужує розповідь до окремої події – облоги Новгорода-Сіверського: “Коло Чернігова бився Радан-есаул з ворогами. / Повипихав поляків з городів українських до злидня, <...> В Новгород-Сіверський. Там каштеляном був Вронський, / в повіті ж / Був там хорунжим Харкевич, його неізмикний друзяка” [6, с. 46]. Увага зосереджується на взаєминах двох друзів, погляди яких виявляють розбіжності в ментальності поляків та українців. Для жанру думи характерне протистояння позитивного і негативного героїв. У народних думках це козак і турок, Хмельницький і Потоцький, Хмельницький і Барабаш: “Эй, старосто, каже, ты мій старосто Крачевський! / Коли б ты добре дбав, / Кума мого Хмельницького живцем узяв <...> Оттоди-то Хмельницький як сіи слова зачував, / Так на кума свого Барабаша вельке пересердые мав” [16, с. 158]. Б. Хмельницький постає позитивним героєм, який дбає про волю і християнську віру, а Барабаш “нехороші мислі собі має”, бо не хоче допустити війни між поляками та козаками.

В описі битв М. Костомаров звертається до поширеного в народних думках прийому ретардації – уповільнення дії, що досягається шляхом нагромадження однотипних епітетів, тавтологічних зворотів, синонімічних пар: “Сила козацькая вже розтяглась по широкому полю, / Міцно та бойко охопила кріпость, і город, і замок. <...> День і ніч козаки на облозі, турбуються, знай, коло валу” [6, с. 46-47]. М. Костомаров із глибоким співчуттям змальовує марні спроби козаків, тому несподівану появу Харкевича характеризує як “Божу поміч”: “Тут їм якраз послає Господь несподівану поміч: / Добрий Харкевич, що щирою правдою дуже кохався, / Нишком прийшов до Радана з ватагою хлопців на раду” [6, с. 47]. У народних думках позитивному герою допомагає Бог, бо, на думку наратора, він робить “богоугодне діло”: “Оттоди-то прыпало йому з правои Чотири полковныкы <...> Тогди-то у святий день у божественный у вторнык / Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає” [16, с. 158].

У баладі “Щира правда” М. Костомаров художньо змальовує план нападу на замок, який у літописі подається доволі стисло: “И поднятаго нарочито отъ войскъ Родаковыхъ крику, вошло подземнымъ проходомъ нѣсколько сотъ отборныхъ Козаковъ внутрь замка, и они, ударивъ на Поляковъ нечаянно въ тыль” [4, с. 78]. Наратор приділяє значну увагу зображенню перипетій боротьби: “Б’ються, січуться, стріляють, – не ладиться бідним козакам. / Ляхи регочуться: лихо своїм ворогам вони бачать” [6, с. 47]. У творі яскраво змальовується перерозподіл сил між козаками та поляками, що характеризується зміною настрою та емоційною напругою; автор вдало передає почуття Вронського та ляхів: “В замці козаки, січуть і плондрують, не-дай-світа валка; / Страшні ракети пустили по вітру, ляхам подіяли жаху” [5, с. 47]. У подібній тональності зображуються страждання ляхів у народній думі: “Лядськыи табури на тры часты розбывалы, / Ляхив, мостывых панив, у пень рубалы, / Кров их лядську у поли з жовтым писком мишалы” [15, с. 158].

Як і в народних думках, у поезії “Щира правда” негативний герой визнає свою поразку і намагається вимолити в переможців помилування: “Змилюйтеся, братці, Будьте ласкаві нам, бідним, душі пустіть на покуту! / От вам і замок, і скарби, й гармати, і страви – все ваше!” [6, с. 47]. Аби врятувати військо, Вронський вирішує здатися в полон. Козаки йдуть йому назустріч: “Чує Радан і зласкавився, він-то

жалкий був, сердяга” [6, с. 47]. Автор наголошує на справедливості та великодушності лицарів, які хотіли відстояти свої права. Завдяки зменшено-пестливим формам “братоньку”, “неізмикний друзяка”, “братці”, “сердяга” посилюється ліризм твору.

Розв’язка твору подається у драматичному ключі, що притаманно й народним думам. Проте, якщо в більшості народних дум у розв’язці вмирає тільки негативний герой, а позитивному присвячується славословіє (“Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому, / З пліч голову як галку зняв <...> С того-ж часу Хмельницький гетьмановаты став” [16, с. 159]), то в М. Костомарова гинуть обидва герої, а в розв’язці акцентуються ідеї, за які вони помирають: “Вронський стогнав: “Загубили мене та за щирую вірність”. / Вимовив тихо Харкевич: “Забит я за щирую правду!” [6, с. 47]. Якщо в народній думі Б. Хмельницький – народний улюбленець, а Барабаш – зрадник, то в поезії “Щира правда” питання помилковості їхніх переконань лишається відкритим. У цьому виявляється новаторство М. Костомарова, який змушував читача замислитися над цією морально-дидактичною проблемою.

У поезії “Співець Митуса” М. Костомаров за основу бере події, які не зображуються в народних піснях. Автор інтерпретує згадку про співця Митуса із Галицько-Волинського літопису, маркером цього постає епіграф, у якому подано опис співця: “Словутнього п’ївца Митусу, древле за гордость не восхот’ївша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша...” [6, с. 131]. Можливо, такий вибір продиктований життєвими колізіями, зокрема арештом автора за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві.

В експозиції твору письменник вдається до поширеної в народних думках градації: “Гине сила Дажбожого внука: татари плондрують, / Князі кують коромоли, не дбають об вірі і людях. / Куриться Галицька волость, дим до Бескидів простягся, / Впав Володимир Волинський; Києва вже не підняти” [6, с. 131]. Розповідь здійснюється поступово, від загального до конкретного. Подібний прийом спостерігаємо на початку думи про Івася Коновченка: “Татарське військо наступає / на Саві[e]р Магилу / на Татарську Країну... / Хвилоненко Костенко – / Генерал-палковницький / усі книги праверає – / [да] зашити Україні шукає” [16, с. 106]. Важливою рисою, що притаманна народним думам, постає нагромадження топонімів, завдяки яким підтверджується достовірність оповіді.

Зав’язка в поезії М. Костомарова подібна до народних дум: “Кріпший за всіх в Перемишлі співець словутний Митуса. / Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває – / Піснями силпе на князя, гострими ніби стрілами, / Піснями люд стурбував і хіть до війни підливає” [6, с. 131]. Автор знайомить читача із позитивним героєм. Як і в народних думках, він протистоїть загалу. Так, у думі про Івася Коновченка хлопець іде за велінням патріотичних переконань проти волі матері: “Не чля мені, моя мати, непогода, в полі хліба заробляти <...> А чля мені до війська вступати, / Козацької слави собі залучати” [16, с. 93]. У творі М. Костомарова також помітний потужний патріотичний порив у діях співця Митуси: “Мирного людям життя не пророчить, не гріє одваги / На супостата: усобиці й смуги та пісня виводить” [6, с. 131]. Пісня для М. Костомарова постає могутньою зброєю. Образ співця в його творчості набуває особливого значення. Автор художньо інтерпретує літописну згадку, в якій розповідається про непокору співця Митуси князеві Данилу Галицькому. М. Костомаров наголошує на стійкості переконань співця, який не втік, а вирішив протистояти загарбникам: “Не втік словутний Митуса. / Він, що колись не схотів заспівати Данилові, бранцем / Став тепер перед князем Данилом словутний, а буїсть / Давня у серці... Не впав на коліна, лице не поблідло” [6, с. 131].

У поезії письменник відходить від традиційного для Галицько-Волинського літопису прославляння князів. На докір Данила Галицького (“Що, солов’їний голос зміняв на гадюче сичання?” [6, с. 132]) Митуса відповідає піснею, яка засуджує започатковані князями, тяжкі для народу міжусобні війни: “Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь, попелом Русь посипайте, / Пийте братерною кров, умивайтесь сльозами народу. – / От до вас добрана пісня! Іншої вам не почути!” [6, с. 132]. У цих рядках простежується ідея “братніх слов’янських народів”, яку відстоював М. Костомаров у “Книзі буття українського народу” [5].

У розв’язці автор трансформує притаманне думам славословіє: “Утверди Боже: люду Царського, / Народу Християнського, / Войска Запорожського, Донського, / Съ сією Чернью Дн’їпровою, / Низовою: / На многія л’їта, / До конця в’їка” [16, с. 33]. У М. Костомарова славословіє набуває форми пророцтва: “Хмари згустіють, віки пролинуть, і знов, хоч не скоро, / Знову розгонить яснее сонце туман віковичний; / В той час-годину інших пісень співці заспівать / Іншим князям, та не вам, – іншому руському люду!...” [6, с. 132]. Герой вірить у відродження власного народу, пророкує йому щасливе майбутнє. У цих рядках закладено основну мету, до якої прагнули члени Кирило-Мефодіївського товариства, – звільнення і процвітання “руського люду”.

Багатофункціональним постає використання в поезії старослов’янізмів та архаїзмів: “волость”, “набігає”, “словутний” тощо. Ці слова дозволяють наблизити твір до зображуваної епохи, а також, як і у народних думках, надають урочистості нарації. Отже, взявши за основу літописні події різних епох, М. Костомаров художньо інтерпретував їх. Автор звертався до героїчних сторінок минулого: боротьби з татарами, поляками за віру, землю, Вітчизну. У М. Костомарова, як і в народних думках та історичних піснях,

прославлялися герої, які виявили хоробрість у боротьбі з ворогом. Для письменника важливим було не лише передати достовірність зображуваних подій, а й настрої, переживання персонажів. На першому плані в нього морально-дидактичний зміст переконань героїв. Завдяки засвоєнню засобів, притаманних народним думам та історичним пісням, автор намагався передати живі картини народної боротьби. М. Костомаров підкреслював, яке значення мала діяльність змальованих історичних осіб для історії та української державності, наголошував, що спроби українського народу досягти незалежності були закономірними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Проблема речевих жанров / М. М. Бахтин // Собр. соч. : в 7 т. – М. : Русские словари, 1997. – Т. 5. : Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – С. 159-206.
2. Єременко О. Українська балада XIX століття (історія жанру) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / О. Р. Єременко. – К., 2002. – 19 с.
3. Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково публіцистична творчість Миколи Костомарова) : монографія / Я. В. Козачок. – К. : НАУ, 2004. – 352 с.
4. Кониский Г. Історія Русовъ, или Малой Россіи [Электронный ресурс] / Г. Кониский. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>
5. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
6. Костомаров М. Твори : у 2 т. / Микола Іванович Костомаров. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 637 с.
7. Костомаров Н. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров; авт. очерка и сост. коммент. Ю. А. Пинчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 511 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
9. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. С. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
10. Луняк С. З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах / О. В. Луняк. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 165 с.
11. Михеева В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. / В. В. Михеева. – Харьков : Тимченко, 2007. – 260 с.
12. Набок М. Первісно-поетичний тип епічного героя українських народних дум / М. Набок // Філологічні трактати. – Суми : СумДУ, 2011. – Т. 3. – № 2. – С. 34-41.
13. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров / Ю. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.
14. Ипатьевская летопись [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/index.html>
15. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. П. Павлій. – К. : АН УРСР, 1955. – 660 с.
16. Українські народні думи / упор. і вст. ст. К. Грушевської // Вибр. пр. : у 3 т. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – Т. 2. – 444 с.
17. Шевченко В. "Література й історія" – напрямок наукових досліджень / В. Шевченко // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. праць. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – № 2. – С. 257-261.